

TOPONİMLƏRİN İŞTİRAKI İLƏ FORMALAŞAN PAREMİYALAR

“Paremiya” sözü yunan dilindən götürülmüş və "atalar sözü, söyləmək" kimi tərcümə olunur. [7, s. 187] Ona görə də frazeologizmlərin bir növü kimi ayrılan paremiyalar məhz atalar sözü olaraq qəbul edilir. A.V. Kuninin fikrincə, atalar sözləri həm folklor janrı, həm də frazeologiya vahidi kimi qəbul edilməlidir [6, s. 8].

Dünya dilçiliyində paremiyalaraonların hansı sahəyə mənsubluğu barədə baxışlar fərqlidir. Bəzi dilçilər (V.P. Anikin, F.I.Buslaev, A.A. Potebnya) frazeoloji birləşmələri, atalar sözləri, deyim, məsəl, aforizmlər və s. paremiyalara daxil edirsə, digərləri, əsasən, atalar sözlərini daxil edirlər.

S.A.Megentesov, S.V.Sidorkov “Пословичные паремии как типологический критерий” əsərində qeyd edirlər ki, paremiyalar şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə aid olan bir sıra janrları, o cümlədən nağıllar, təmsillər, məsəllər, əfsanələr, kəlamlar, atalar sözləri, zarafatlar və s. yəni folklor xarakteri daşıyan formaları özündə birləşdirir. [8, s. 144].

Azərbaycan dilçiliyində paremiya anlayışı altında atalar sözləri nəzərdə tutulur. Paremiyalar insanların həyat tərz, məişəti, düşüncəsi, o cümlədən tarixi ilə bağlı olduğundan onların tərkibində müvafiq sahələrlə bağlı leksik vahidlər geniş ifadəsini tapır. Paremiyaların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərdən biri də toponimlərdir.

İnsanların yaşadıkları torpaqlar, yer-yurd onların həyatında, düşüncələrində müxtəlif şəkildə iz salır. Bunların bir hissəsi arzu-düşüncə məkanı, digər qismi həsrət yeri, üşüncü qismi nifrət yeri və s. kimi yaddaşlarda qalır. Bunların hər biri müəyyən hadisəni, xatirəni özündə daşıdığından xüsusi ifadələrdə, o cümlədən paremiyalarda yer tutub daşlaşır, motivləşir, qəlibləşir. Bu baxımdan paremiyalarda toponimlərin istifadə spesifikasiası fərqlidir.

Məlumdur ki, toponimlər aid olduğu sahələrə, semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Bunlar müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt adlarını—dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan, sahə, rayon, respublika, dövlət, yol və s. adlarını bildirir [5, s. 198]. Bu müxtəliflik onların tərkibinə daxil olduğu janrlarda da özünü göstərir. Toponim növlərinin müxtəlif janrlarda işlədilməsi yalnız toponimlərdən deyil, habelə müvafiq janrların tələblərindən asılıdır.

Dilimizdə olan toponimlər müxtəlif cəhətdən təsnif olunur; onlar yalnız yer-yurdu xarakteri ilə deyil, habelə adlandırmanın zaman və məkanı, sözlərin quruluşu, ifadə vasitələri və s. ilə bağlıdır. Bu bölgülərdən biri də toponimlərin yaranma tarixi ilə bağlıdır. Bu baxımdan paremiyalarda işlənmiş toponimləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

1. Ən qədim toponimlər
2. Qədim toponimlər
3. Yeni toponimlər [5, s.182]

Qeyd etmək lazımdır ki, paremiyalarda diqqəti cəlb edən toponimlər əsas etibarilə ən qədim və qədim dövrə aid olanlardır. Təbii ki, bunun səbəbi toponimlərlə deyil, paremiyaların yaranma tarixi ilə daha çox bağlıdır; belə ki, paremiyaların son zamanlarda yaranması faktı, demək olar ki, müşahidə olunmur. Ona görə də müasir toponimlərin paremiyalarda işlədilməsi faktına demək olar ki, rast gəlmirik. Aşağıdakı nümunələrdə də biz bunu müşahidə edirik.

a) Ən qədim toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

*Atı olmayan **Həmədanda** da (Qarabağda da) piyadadır.* [4, s.85]

*Bakılı cüt danışar, Şəkili qaş-gözlə, **Dərbəndli** kəllə ilə.* [2,s.65]

b) Qədim toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

***Şəki** küləyi açar, Şirvan küləyi batırar.* [2,s.375]

*Ordubad **Təbrizin** gül bağıdır.* [2,s. 335]

Toponimlərin bölgülərindən biri onların aid olduğu məkanın coğrafi mövqe və xarakteri ilə, relyeflə bağlıdır. Bu cəhətdən Afad Qurbanov toponimləri aşağıdakı növlərə ayırır:

1. Oykonimlər

2. Urbanonimlər

3. Xoronimlər

4. Oronimlər

5. Dromonimlər [5, s. 199]

Qeyd edək ki, müasir dilimizdə olan paremiyalarda göstərilən toponimlərin sadəcə 3 növünə rast gəlinir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Oykonimlərin hesabına formalaşan paremiyalar

Oykonimlər yaşayış məntəqələrinin adlarıdır. Onlar iki qrupa bölünür: komonimlər, astionimlər. Komonimlər kənd və qəsəbə, astionimlər şəhər adlarıdır. Buna görə də, biz də oykonimlərlə düzələn paremiyaları 2 yerə ayıra bilərik.

a) Komonimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

***Zirəyə** getdin çörək götür, **Zirədən** çıxdın ayaq götür.* [2, s. 415]

*Min evli **Kəsəməne** bir ay oruc, yeddi evli kəndə də bir ay oruc.* [2, s.316]

*Hər kənddən bir dəli, **Kələxanidan** qabağına gələn.* [1, s.126]

***Lahucı** sel apardı, elə deyirdi: qiblə pakdı.* [1,s.177]

b) Astionimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

***Şəki** küləyi açar, **Şirvan** küləyi batırar.* [2,s.375]

***Bakılı** cüt danışar, **Şəkili** qaş-gözlə, **Dərbəndli** kəllə ilə.* [2,s.65]

*Aşıqə **Bağdad** uzaq deyil.* [1,s.40]

*Kor ya burda, ya **Bağdadda**.* [1,s.150]

2. Xoronimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar

Xoronimlər müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik rayon, vilayət, respublika, ölkə adlarıdır.

*Gəzdi **İrani**, **Turani**, cənnət gördü buranı.* [1,s.116]

*Bez alırsan **Mosuldan** al, qız alırsan əsildən al.* [2,s.72]

3. Urbanonimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar

Urbanonimlər şəhər daxilindəki prospekt, küçə, meydan, döngə, bina, qala, bazar və s. adlarını bildirir. Bu tip toponimlərə paremiyalarda az rast gəlinir. Bunun səbəbi urbanonimlərin ümumxalq səciyyəsi daşıması, xalqın həyat və məişətində ciddi rol oynamamasıdır. Aşağıdakı nümunədə işlədilmiş urbanonimin özü isə, göründüyü kimi, oykonim səciyyəsi daşıyır, daha doğrusu, urbanonim oykonimlə əlaqəli adlandırılmışdır:

*Belə **matahın var**, **Cəfərabad (Mazandaran)** bazarına apar.* [1,s.53]

Toponimlər mənşəyinə görə də təsnif olunur. Belə ki, müxtəlif ölkə və şəhərlər əlaqəli olduğu hadisə və faktlar digər xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan həyatında rola malik olur. Bu zaman xalqların qarşılıqlı əlaqəsi, birgə yaşayış və s. kimi amillər ciddi rola malik olur. Bu baxımdan paremiyalarımızda istifadə edilən toponimlər həm milli, həm də alınma sözlərdən ibarətdir. Bu qrupların hər birinə aid bir-iki nümunə verməklə kifayətlənirik. Məsələn:

1. Azərbaycan toponimlərinin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

*Dəvə **Xançobanda** olar.* [2,s.129]

*Qurbanı biz elədik yağış **Qaradağa** yağdı.* [1,s.173]

***Ordubad** toprağı behişt, **Ordubad** əhli behişt yaradandır.* [2,s.335]

2. İran ərazisində yerləşən farsmənşəli toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Aləmə it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı. [3, s. 26]

Bağdadda eşşək bir xiyar qiymətindədi, amma onu gətirmək gəmi qiymətindədi. [2, s. 65]

Qurd quzuya dəyməsə, quzu İsfahana gedər. [1, s. 174]

Ordubad Təbrizin gül bağıdır. [2, s. 335]

3. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) toponimlərinin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Bu Göyçə balığıdı, seç apar. [2, s. 94]

4. Digər ölkələrin ərazisində olan toponimlərin iştirakı ilə formalaşan paremiyalar:

Bez alırsan Mosuldan al, qız alırsan əsildən al. [2, s. 72]

Qismətdə vardısa, gələr Yəməndən, qismətdə yoxdusa, düşər dəhəndən. [2, s. 290]

Şahidini yalançı İraqda istər. [2, s. 374]

Bal tutanda arısı Şamdan gələr. [2, s. 66]

Misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar, lakin məqalənin həcmi imkan verdiyi qədər bəhs etməli olduq. Verilən nümunələr və izahlar da göstərir ki, dilimizdə toponimlərin iştirakı ilə formalaşmış paremiyalar istər məzmun, istər semantik və qrammatik səciyyəsinə görə zəngindir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Atalar sözləri”. Bakı. “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 264 səh.
2. “Atalar sözləri”. Bakı. “Nurlan” nəşriyyatı, 2013, 476 səh.
3. “Atalar sözü və deyimlər”. Bakı. “Nurlar” nəşriyyatı, 2017, 320 səh.
4. Həmidov İ. “Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti”. Bakı, 2004, 585 səh.
5. Qurbanov A. “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, II cild (2 cilddə). Bakı, 2019, 432 səh.
6. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. М. Высш. школа ; Дубна : Феникс, 1996. 381 с.
7. Мень А. Библиологический словарь : в 3 т. СПб., 2002. 3 т.
8. Мегентесов С.А., Сидорков С.В. Пословичные паремии как типологический критерий литературных науч.-практ. конф. Краснодар, 2011. С. 144-148.

Açar sözlər: Paremiya, onomastik vahidlər, toponimlər, oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər.

Гюльназ Осман кызы Исагова

Паремии, образующиеся участием топонимов

Резюме

В статье исследуются топонимы, употребляемые при паремии. Некоторые паремии образуются при наличии ономастических единиц. Паремии, образованные с участием топонимов, также являются их делением. К ним относятся паремии, образованные с участием ойконим, хороним, урбанонимы. Топонимы, используемые в паремах, в основном являются древними топонимами.

Ключевые слова: Паремия, ономастические единицы, топонимы, ойконимлер, урбанонимы, хоронимы

Gulnaz Osman gizi Isagova

Paremiyas formed with the participation of toponyms

Summary

The article examines the toponyms used in paremia. Some paremiyas are formed in the presence of onomastic units. Paremiyas formed with the participation of toponyms are also a division of them. These include paremiyas formed with the participation of oykonims, choronyms, urbanonyms. Toponyms used in parems are mainly ancient toponyms.

Key Words: Paremia, onomastic units, toponyms, oykonims, urbanonyms, choronyms.